

تحلیل عوامل فرهنگی و مذهبی مؤثر بر مشارکت مردم در مدیریت پایدار

محیط زیست (مطالعه موردی: شهرستان اصفهان، استان اصفهان)

رضا خلیلی، کارشناس ارشد اداره کل منابع طبیعی و آبخیزداری استان اصفهان، اصفهان، ایران.
ولی‌اله رئوفی‌راد*، دانشجوی دکتری مرتعداری دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری، ساری، ایران.
علی رشیدپور، استادیار دانشکده مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، اصفهان، ایران.
ستاره باقری، دانشجوی دکتری مرتعداری دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری، ساری، ایران.

E-mail*: al.raufi@gmail.com

دریافت: ۱۳۹۴/۰۲/۲۷ - پذیرش: ۱۳۹۴/۰۵/۰۷

چکیده

پژوهش حاضر با هدف شناسایی عوامل فرهنگی و مذهبی مؤثر بر مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی با روش تحقیق توصیفی- پیمایشی انجام شد. جامعه آماری کارشناسان و بهره‌برداران منابع طبیعی شهرستان اصفهان بودند که از بین آنها ۱۰۴ نفر کارشناس و ۱۰۰ نفر بهره‌بردار منابع طبیعی انتخاب شدند. سپس با استفاده از پرسشنامه اطلاعات مورد نیاز جمع‌آوری گردید. در مرحله آخر، اطلاعات جمع‌آوری شده با استفاده از آزمون‌های کای-اسکور، چند متغیره، مانوا و آزمون کولموگورف- اسمیرنف مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. یافته‌ها حاکی از آن است که تشویق و ترغیب حس علاقه‌مندی مردم نسبت به عرصه‌های طبیعی، احساس وظیفه مردم نسبت به عرصه‌های طبیعی، استفاده از نظرات مردم در تصمیم‌گیری‌های مربوط به مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی، رعایت احترام به دیگران و افزایش سطح روابط عمومی با ایشان مهمترین عوامل فرهنگی و مؤلفه خدا پسندانه بودن آبادانی جنگل‌ها و مراتع، افزایش عمر آدمی به خاطر گسترش فضای سبز و افزایش خیر و رحمت در سایه کار دسته جمعی مهمترین باورهای مذهبی در مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی می‌باشد. همچنین تمامی مؤلفه‌های عامل سطح آگاهی و اطلاعات و تمامی مؤلفه‌های تبلیغات و اطلاع‌رسانی (به جز مؤلفه‌ی تأثیر برنامه‌های کارشناسی رادیو) از نظر کل افراد و نیز آداب و رسوم (تنها از نظر بهره‌برداران) با میزان مشارکت بهره‌برداران در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی رابطه معنی‌داری داشتند.

واژه‌های کلیدی: عوامل فرهنگی، عوامل مذهبی، مشارکت مردمی، مدیریت، منابع طبیعی.

۱- مقدمه

وسیعی را به خود جذب می‌نماید که متشکل از طبقه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی می‌باشند. این مردم بهره‌مند یکی از ارکان توسعه را تشکیل می‌دهند که مشارکت آنان برای توسعه ضروری است. منابع طبیعی اکنون آنچنان اهمیت خود را آشکار ساخته که دولت‌ها، جوامع

طبیعت و محیط‌زیست موهبتی خداوندی است که از مجموعه موجودات، منابع، عوامل و شرایط هماهنگی که در اطراف هر موجود زنده وجود دارد و ادامه حیات به آن وابسته است، به وجود می‌آید. عرصه‌های منابع طبیعی به دلیل برخورداری از منابع پرارزش و حیاتی، طیف‌های

دانشگاهی و سازمان‌های مردم نهاد درصد هستند تا بزرگترین چالش زندگی بشر یعنی وضعیت تخریب سرزمین را کاهش داده و در جهت احیاء، توسعه و بهره‌برداری اصولی از این منابع تلاش نمایند. به همین دلیل در محافل علمی و سیاسی بحث زیست محیطی پر سر و صداترین و جدی‌ترین بحث روز است. منابع طبیعی سرمایه ارزشمندی است که به منزله بستر حیات آدمی محسوب می‌شود و مدیریت آنها موجب تأمین مواد غذایی، حفظ اراضی کشاورزی، راه‌ها و تأسیسات صنعتی شده و سلامت جامعه را تضمین می‌نماید. در مقابل بی‌توجهی به این منابع، خشکسالی، سیل و پدیده‌هایی چون فقر و مهاجرت را به دنبال دارد. روند رو به افزایش جاری شدن سیلاب‌ها در فصول بارندگی، افت سطح آب‌های زیرزمینی، پرشدن مخازن سدها از رسوبات آبرفتی، تغییرات نامطلوب آب و هوایی، کاهش فرآورده‌های جنگلی و مرتعی، گسترش بیابان‌ها، از بین رفتن محیط زیست و حیات وحش در کشور نشان‌گر بروز اوضاعی است که بر منابع طبیعی وارد شده و خسارات زیادی را وارد نموده است (خسروشاهی و شهاب الدین، ۱۳۸۴).

آنچه از تجربه سال‌های اخیر دریافت می‌شود، این است که مدیریت بر منابع طبیعی تنها به وسیله دولت‌ها میسر نیست و لازم است فرهنگ برخورد منطقی، علمی و اصولی با طبیعت در بین مردم اعم از تصمیم‌گیران و بهره‌برداران گسترش یابد تا به دنبال آن مشارکت مردم به‌ویژه جوامع محلی به صورت عینی و عرصه‌های منابع طبیعی حفظ و احیاء شود. فرهنگ عامل اصلی و به معنای موتور توسعه پایدار و حفاظت از محیط زیست است. بهبود محیط زیست زمانی حاصل خواهد شد که محیط طبیعی و فرهنگی انسان با هم مرتبط باشند (اژدری، ۱۳۸۲). ملک محمدی (۱۳۷۴)، در تحقیقی پیرامون شاخص‌های مشارکت مردمی در مدیریت منابع

طبیعی به روش دلفایی به معرفی سازه‌های مؤثر بر مشارکت روستائیان در طرح‌های مرتعداری از دید متخصصین پرداخته است. او به مواردی چون استفاده از رهیافت تعاونی برای اجرای طرح‌های مشارکتی، عدم صرف توجه به سودآوری طرح‌های مشارکتی و توجه به آموزش و یادگیری مردم و مسئولین در طرح‌های مشارکتی برای مردم، مشخص شدن شیوه‌ها و سیاست‌های انگیزشی برای جلب مشارکت مردمی، متجانس کردن اهداف مردم و مسئولین در طرح‌های مشارکتی، تعیین میزان بهره‌وری طرح‌های مشارکتی برای مردم، مشخص کردن شیوه‌ها و سیاست‌های انگیزشی برای جلب مشارکت مردمی در هر منطقه، شناخت عوامل اجتماعی مؤثر در پیشبرد طرح‌های مشارکتی، آموزش مردم قبل از تحویل طرح‌های مشارکتی به آنان و آموزش مردم برای آشنایی با نقش منابع طبیعی در یافته‌های خود اشاره کرده است.

جلالی و کرمی (۱۳۸۵)، در تحقیقی عوامل مؤثر بر مشارکت مرتعداران در تعاونی‌های مرتعداری استان کردستان را تعیین کرده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که از میان سازه‌های ارتباط با کارمندان منابع طبیعی، تقدیرگرایی، موفقیت‌مداری، دانش فنی فرد، سطح سواد، منفعت-هزینه، پیامد اجتماعی مشارکت، خدمات ترویجی و تأمین نهاده که دارای همبستگی معنی‌داری با متغیر میزان مشارکت فرد در تعاونی می‌باشند، سازه‌های خدمات ترویجی و سطح سواد در تابع رگرسیونی چندگانه به شیوه مرحله‌ای وارد و به ترتیب ۳۷ و ۲ درصد تغییرات میزان مشارکت فرد در تعاونی را توضیح می‌دهند. آرایش و حسینی (۱۳۸۹) در تحلیل رگرسیونی عوامل مؤثر بر مشارکت مردم در حفظ، احیاء، توسعه و بهره‌برداری منابع طبیعی تجدیدشونده از دیدگاه کارشناسان منابع طبیعی استان ایلام نشان می‌دهند که بین متغیرهای عوامل سیاسی - قانونی،

«چگونگی» آن در جامعه مورد پژوهش می‌پردازد و آن را توصیف می‌کند. به بیان دیگر آنچه محقق می‌خواهد بداند این است که چطور افراد یک جامعه بر اساس یک متغیر در جامعه توزیع یافته‌اند (دلاور، ۱۳۸۵). در این پژوهش در ابتدا با بررسی کامل منابع و مأخذ اعم از کتاب، مقاله، اینترنت و... اطلاعات مورد نیاز در مورد عوامل فرهنگی - مذهبی مؤثر بر مشارکت بهره‌برداران در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی شناسایی شد. سپس این عوامل با استفاده از پرسش نامه محقق ساخته ۳۹ سؤالی که شامل عوامل فرهنگی، مذهبی، سطح آگاهی و اطلاعات، تبلیغات و اطلاع رسانی و آداب و رسوم بودند، به روش طیف لیکرت (بسیار کم = ۱، کم = ۲، تا حدودی = ۳، زیاد = ۴، بسیار زیاد = ۵، بدون پاسخ = ۰) به صورت پرسشنامه‌هایی در آمد و بین بهره‌برداران (۱۰۰ نفر) و کارشناسان اداره منابع طبیعی و آبخیزداری شهرستان اصفهان (۱۰۴ نفر) توزیع و تکمیل شد.

با توجه به محتوی و اهداف پژوهش پرسشنامه اولیه ایجاد و به چند نفر از اساتید و کارشناسان جهت بررسی روایی و محتوی ارائه شد. سپس نظرات اصلاحی آن اعمال گردید و در نهایت سؤالات مربوط به هر پرسشنامه تعیین و تنظیم گردید. پس از جمع‌آوری نظرات، سؤالاتی که دارای بیشترین امتیاز بودند در پرسشنامه در نظر گرفته و مجدداً بازنویسی شد.

برای بررسی پایایی پرسشنامه و هر یک از زیر مقیاس‌های پرسشنامه بر روی ۳۰ نفر نمونه اجرا شد. برای بررسی پایایی پرسشنامه و هر یک از خرده مقیاس‌های بیان شده، از شاخص آلفای کرونباخ استفاده شد و با داده‌های کسب شده و فرمول ضریب آلفای کرونباخ در نرم افزار SPSS پایایی پرسشنامه تحقیق به دست آمد که نشان دهنده پایایی مناسب می‌باشد و نتایج آن در جدول ۱ آمده است. در این پژوهش افراد مذکور به عنوان اعضای جامعه آماری لحاظ شدند. بنابراین جامعه آماری این تحقیق در مجموع

اجتماعی - فرهنگی، قابلیت‌های مروجین منابع طبیعی، ساختار و برنامه‌ریزی تشکیلات ترویج، متغیرهای اقتصادی و روان‌شناختی با متغیر مشارکت مردمی رابطه وجود دارد. بنابراین از آنجا که عوامل فرهنگی و مذهبی در مشارکت مردم در مدیریت پایدار منابع طبیعی نقش بسزایی داشته و چون در زمینه شناخت این عوامل، تحقیقات چندانی صورت نگرفته، شناسایی این عوامل و نقش آنها در مشارکت مردم به منظور مدیریت پایدار منابع طبیعی مورد بررسی قرار گرفت تا بتوان با شناسایی رابطه عوامل مذکور با مدیریت منابع طبیعی، گامی مهم در جهت بهبود مشارکت مردم در مدیریت پایدار منابع طبیعی برداشت.

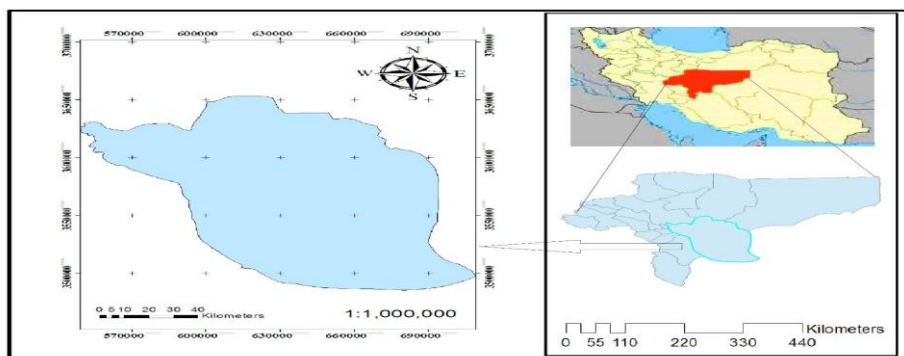
۲- روش‌ها

۲-۱- منطقه مورد مطالعه

شهرستان اصفهان در مرکز استان اصفهان و در گستره‌ای به مساحت ۱۶۱۱۰/۳۷۵ کیلومتر مربع و در طول جغرافیایی ۵۱ درجه و ۳۲ دقیقه تا ۵۳ درجه و ۱۳ دقیقه شرقی و عرض جغرافیایی ۳۱ درجه و ۲۸ دقیقه تا ۳۲ درجه و ۰ دقیقه قرار دارد. ارتفاع متوسط شهر اصفهان ۱۵۷۰ متر و متوسط بارندگی ۱۰۰ میلیمتر است. شهرستان اصفهان از شمال به شهرستان اردستان و برخوار و میمه و از جنوب به شهرستان شهرضا و از شرق به شهرستان نایین و استان یزد و از غرب به شهرستان مبارکه و شهرضا محدود می‌باشد.

۲-۲- روش جمع‌آوری اطلاعات

روش تحقیق، توصیفی - پیمایشی از نوع کاربردی است. این روش به منظور کشف واقعیت‌های موجود یا آنچه هست انجام می‌شود. در واقع این روش پژوهشی به منظور توصیف کردن یک جامعه تحقیقی در زمینه توزیع یک پدیده معین انجام می‌شود. به همین دلیل محقق درباره علت وجودی توزیع بحث نمی‌کند، بلکه تنها به

شکل ۱. موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه

۳- نتایج

نتایج بررسی شاخص آلفای کرونیباخ برای کل پرسشنامه محقق ساخته و خرده مقیاس‌های آن در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. نتایج بررسی شاخص آلفای کرونیباخ برای کل پرسشنامه محقق ساخته و خرده مقیاس‌های آن

مقدار آلفای کرونیباخ	تعداد سوالات	خرده مقیاس
۰/۹۴۳	۳۹	کل پرسشنامه (عوامل مؤثر بر مشارکت مردمی)
۰/۸۳	۱۰	شاخص‌های فرهنگی غالب
۰/۸۸۳	۵	باورهای مذهبی
۰/۸۶۷	۴	سطح آگاهی و اطلاعات
۰/۹۳۶	۱۳	تبلیغات و اطلاع رسانی
۰/۷۴۲	۴	آداب و رسوم

نتایج حاصل از بررسی شاخص‌های فرهنگی غالب مؤثر بر مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی از دیدگاه کارکنان اداره کل منابع طبیعی و بهره‌برداران در جدول ۲ منعکس شده است. همان‌طور که جدول نشان می‌دهد شاخص‌های فرهنگی بیشتر بر مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی مؤثر بوده است. مولفه‌های ۲، ۳، ۵، ۷ و ۱۰ از نظر کل افراد مصاحبه

تعداد ۲۰۴ نفر می‌باشد که همگی مورد بررسی قرار گرفتند پرسشنامه‌های توزیع شده، ۴ پرسشنامه ناقص و بدون اطلاعات کامل جمعیت شناختی بودند که در محاسبات در نظر گرفته نشد.

۳-۲- تجزیه و تحلیل داده‌ها

نتایج این تحقیق مشتمل بر یافته‌های توصیفی و یافته‌های استنباطی می‌باشد. در بخش توصیفی به بررسی وضعیت موجود جامعه مورد مطالعه و در بخش استنباطی به بررسی روابط بین متغیرهای مستقل و وابسته تحقیق پرداخته شد. در سطح آمار توصیفی از جداول یک بعدی، دو بعدی، فراوانی، درصد، میانگین و ترسیم جداول استفاده شده است.

برای سنجش متغیرها در شناسایی مولفه‌های مورد بررسی فراوانی پاسخ‌های تمامی سوال‌ها در مجموع و به تفکیک کارکنان و بهره‌برداران گزارش شده است. برای تحلیل داده‌ها پس از جمع‌آوری، ویرایش و پردازش نهایی، توسط نرم افزار SPSS نسخه هفدهم تجزیه و تحلیل از آزمون‌های کای-اسکور، چند متغیره، مانوا و آزمون کولموگورف-اسمیرف ۱ استفاده شد. در ضمن سطح معناداری برای کلیه فرضیه‌ها $\alpha = 0/05$ در نظر گرفته شد.

تحلیل عوامل فرهنگی و مذهبی مؤثر بر مشارکت مردم در مدیریت پایدار محیط زیست

جدول ۲. نتایج بررسی رابطه شاخص‌های فرهنگی با مشارکت بهره‌برداران در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی

ردیف	شاخص‌های فرهنگی غالب	افراد	آماره آزمون	P-value
۱	توجه و اهتمام بیشتر مردم نسبت به منافع گروهی در مقایسه با منافع فردی در حفظ منابع طبیعی	کارکنان	۰/۷۴۶	-۰/۳۳
		بهره‌برداران	۰/۲۷۸	-۱/۰۹
		جمع	۰/۳۴۳	-۰/۹۵
۲	تشویق و ترغیب حس علاقه‌مندی مردم نسبت به عرصه‌های طبیعی	کارکنان	<۰/۰۰۰۱	۳/۶۸
		بهره‌برداران	<۰/۰۰۰۱	۵/۰۳
		جمع	<۰/۰۰۰۱	۵/۹۶
۳	احساس وظیفه مردم نسبت به عرصه‌های طبیعی	کارکنان	۰/۰۰۵	۲/۸۹
		بهره‌برداران	۰/۰۴۶	۲/۰۲
		جمع	۰/۰۰۱	۳/۵۱
۴	اعتقاد به حداقل نابرابری بین اقشار و افراد جامعه	کارکنان	۰/۰۷۷	۱/۷۹
		بهره‌برداران	۰/۰۷۸	-۱/۷۸
		جمع	۰/۸۶۳	۰/۱۷
۵	استفاده از نظرات مردم در تصمیم‌گیری‌های مربوط به مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی	کارکنان	<۰/۰۰۰۱	۴/۸۰
		بهره‌برداران	۰/۳۸۷	-۰/۸۷
		جمع	۰/۰۱۱	۲/۵۷
۶	میزان بهره‌گیری از مذاکره و مصالحه در حل مشکلات منابع طبیعی	کارکنان	۰/۶۷۴	-۰/۴۲
		بهره‌برداران	۰/۲۸۶	۱/۰۷
		جمع	۰/۶۵۲	۰/۴۵
۷	رعایت احترام به دیگران و افزایش سطح روابط عمومی با ایشان	کارکنان	<۰/۰۰۰۱	۶/۳۲
		بهره‌برداران	۰/۰۱۸	۲/۳۹
		جمع	<۰/۰۰۰۱	۶/۲۴
۸	حفظ آرامش در مواجهه با شرایط خطرناک در منابع طبیعی	کارکنان	۰/۳۴۳	۰/۹۵
		بهره‌برداران	۰/۴۹۵	۰/۶۹
		جمع	۰/۲۴۱	۱/۱۸
۹	اعتقاد به اینکه قرار گرفتن در شرایط متفاوت و غیر عادی خطری را در بر ندارد	کارکنان	۰/۱۲۷	-۱/۴۹
		بهره‌برداران	۰/۱۲۶	-۱/۱۹
		جمع	۰/۸۱۰	-۱/۲۹
۱۰	ارجح بودن اهداف بلند مدت بر اهداف کوتاه مدت	کارکنان	۰/۷۹۰	۰/۲۷
		بهره‌برداران	<۰/۰۰۰۱	۴/۶۵
		جمع	۰/۰۰۱	۳/۳۷
۱۱	حاکم بودن دیدگاه آینده نگری در بین مردم	کارکنان	۰/۰۰۱	۳/۳۵
		بهره‌برداران	۰/۶۰۳	-۰/۵۲
		جمع	۰/۰۶۷	۱/۸۴
مجموع	کارکنان	۰/۴۳۲	۰/۷۹	
	بهره‌برداران	<۰/۰۰۰۱	-۴/۶۸	
	جمع	۰/۰۰۹	-۲/۶۵	

شونده (کارشناسان و بهره‌برداران) مؤثر بر مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی بوده‌اند. همچنین از نظر کارشناسان مولفه‌های ۲، ۳، ۵، ۷ و ۱۱ مؤثر بوده است و از نظر بهره‌برداران مولفه‌های ۲، ۳، ۷ و ۱۰ مؤثر بوده است. در جدول‌های زیر برای بررسی شناسایی مولفه‌های مورد بررسی فراوانی پاسخ‌های تمامی سوالات به تفکیک کارکنان و بهره‌برداران گزارش شده است و با استفاده از آزمون آماری کای-اسکور مورد آزمون قرار گرفته است. لازم به ذکر است که چون تعداد کل در هر کدام از گروه‌های کارکنان اداره کل منابع طبیعی و بهره‌برداران برابر ۱۰۰ بوده است، بنابراین درصد‌های فراوانی مربوط به کارکنان و بهره‌برداران، دقیقاً برابر با فراوانی گزارش شده در جدول بوده است که از ذکر آن خودداری شده است. در جدول ۳ نتایج حاصل از نقش باورهای مذهبی مؤثر بر مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی از دیدگاه کارکنان اداره کل منابع طبیعی و بهره‌برداران آورده شده است. با توجه به جدول ذیل مشاهده می‌شود که باورهای مذهبی بر مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی مؤثر بوده است. مولفه‌های ۱، ۴ و ۵ از نظر کل افراد، مؤثر بر مشارکت بهره‌برداران در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی بوده‌اند. البته از نظر کارکنان مولفه‌های ۱ و ۴ مؤثر بوده است و از نظر بهره‌برداران مولفه‌های ۱، ۴، ۵ و ۶ مؤثر بوده است. جدول ۴ نشان دهنده نتایج حاصل از رابطه سطح آگاهی و اطلاعات و مشارکت بهره‌برداران در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی از دیدگاه کارکنان اداره کل منابع طبیعی و بهره‌برداران می‌باشد. با توجه به جدول زیر، دخیل بودن سطح آگاهی و اطلاعات بر مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی مورد تأیید قرار می‌گیرد. همچنین مشاهده می‌شود که تمامی مولفه‌های مربوط به سطح آگاهی و اطلاعات از نظر کل افراد مصاحبه شونده (کارشناسان و بهره‌برداران) در مشارکت مؤثر بوده است

جدول ۳. نتایج بررسی رابطه باورهای مذهبی با مشارکت بهره‌برداران در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی

ردیف	باورهای مذهبی	افراد	آماره آزمون	P-value
۱	خدا پسندانه بودن آبادانی جنگل‌ها و مراتع	کارکنان	۷/۱۳-	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	۵/۸۲	<۰/۰۰۰۱
		جمع	۹/۱۳	<۰/۰۰۰۱
۲	نزول عذاب الهی در صورت قطع درختان	کارکنان	۱/۴۵-	۰/۱۵۰
		بهره‌برداران	۱/۰۲	۰/۳۱۲
		جمع	۰/۳۷-	۰/۷۱
۳	نزول عذاب الهی در صورت قطع بوته‌ها	کارکنان	۱/۰۴-	۰/۱۲۷
		بهره‌برداران	۰/۳۶	۰/۷۱۸
		جمع	۱/۲۳-	۰/۱۲۷
۴	افزایش عمر آدمی به خاطر گسترش فضای سبز	کارکنان	۲/۳۹	۰/۰۱۸
		بهره‌برداران	۳/۲۱	۰/۰۰۲
		جمع	۳/۸۲	<۰/۰۰۰۱
۵	افزایش خیر و رحمت در سایه کار دسته جمعی	کارکنان	۱/۳۸	۰/۱۷۲
		بهره‌برداران	۳/۱۸	۰/۰۰۲
		جمع	۲/۹۵	۰/۰۰۴
۶	بازدارندگی ایمان و تقوا از تخریب و تصرف عرصه‌های ملی	کارکنان	۰/۴۳	۰/۶۷۱
		بهره‌برداران	۲/۵۹	۰/۰۱۱
		جمع	۱/۹	۰/۰۵۹
مجموع		کارکنان	۱/۰۹	۰/۲۷۸
		بهره‌برداران	۴/۶۰	<۰/۰۰۰۱
		جمع	۳/۸۱	<۰/۰۰۰۱

جدول ۵ نشان‌دهنده رابطه تبلیغات و اطلاع‌رسانی مؤثر با مشارکت بهره‌برداران در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی از دیدگاه کارکنان اداره کل منابع طبیعی و بهره‌برداران می‌باشد. با توجه به این جدول، تبلیغات و اطلاع‌رسانی بر مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی مؤثر بوده است. تمامی مؤلفه‌های تبلیغات و تبلیغات و اطلاع‌رسانی به جز مؤلفه ۴ از نظر کل افراد، مؤثر بر مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی بوده‌اند. البته از نظر کارکنان مؤلفه‌های ۴ و ۱۳ مؤثر نبوده است و از نظر بهره‌برداران مؤلفه‌های ۴، ۱۱ و ۱۲ مؤثر نبوده است.

در نهایت رابطه بین آداب و رسوم بهره‌برداران با مشارکت آنها در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی مورد بررسی قرار گرفت که نتایج آن در جدول ۶ درج گردیده است. در این بررسی مشخص گردید که آداب و رسوم در مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی تنها از نظر بهره‌برداران نقش داشته است و تنها مؤثر بودن مؤلفه ۱ از نظر هر دو گروه (کارکنان و بهره‌برداران) شناسایی شد.

جدول ۴. نتایج بررسی رابطه سطح آگاهی و اطلاعات و مشارکت بهره‌برداران در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی

ردیف	سطح آگاهی و اطلاعات	افراد	آماره آزمون	P-value
۱	مشارکت بیشتر در حفظ منابع طبیعی به خاطر آگاهی‌های زیست محیطی	کارکنان	۸/۳۵	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	۷/۲۶	<۰/۰۰۰۱
		جمع	۱۱/۰۵	<۰/۰۰۰۱
۲	مدیریت بهینه طبیعت با وجود تحصیل‌کردگان منابع طبیعی در روستاها	کارکنان	۵/۴۲	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	۲/۸۵	۰/۰۰۵
		جمع	۵/۷۷	<۰/۰۰۰۱
۳	همکاری مؤثر مردم در اثر مطالعه کتب، نشریات بروشور و...	کارکنان	۵/۴۷	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	۳/۱۱	۰/۰۰۲
		جمع	۶/۰۸	<۰/۰۰۰۱
۴	سطح سواد و تحصیلات مردم در همکاری و آبادانی جنگل‌ها و مراتع	کارکنان	۹/۲۳	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	۵/۹۶	<۰/۰۰۰۱
		جمع	۱۰/۶۴	<۰/۰۰۰۱
۵	تأثیر برگزاری دوره‌های آموزشی ترویجی در خصوص منابع طبیعی	کارکنان	۱۰/۰۱	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	۴/۰۲	<۰/۰۰۰۱
		جمع	۹/۳۵	<۰/۰۰۰۱
مجموع		کارکنان	۶/۴۵	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	۰/۷۸۲-	۰/۴۳۶
		جمع	۳/۸۵	<۰/۰۰۰۱

۴- بحث و نتیجه گیری

ضرورت توجه به نقش مشارکتی مردم در مدیریت منابع طبیعی اجتناب‌ناپذیر است. امروزه نقش مشارکت مردم در امر اصلاح، احیا و مدیریت منابع طبیعی ملموس و از رویکردهای جدید در سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور به‌شمار می‌رود (سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور، ۱۳۸۳؛ همت‌زاده و خلیقی، ۱۳۸۵). مشارکت مردم یکی از عوامل مهم و مؤثر در موفقیت پروژه‌ها محسوب می‌شود. بیشتر کشورهای توسعه‌یافته علت موفقیت خود را جلب مشارکت مردمی در ابعاد مختلف طرح‌های مربوط به منابع طبیعی می‌دانند. بر طبق منابع و آمارهای موجود، نقش مهم و تأثیرگذار مشارکت مردمی، بر کسی پوشیده نیست. اما نکته‌ای که باید بدان اشاره کرد چگونگی جلب مشارکت یا چگونگی ایجاد

تحلیل عوامل فرهنگی و مذهبی مؤثر بر مشارکت مردم در مدیریت پایدار محیط‌زیست

جدول ۵. نتایج بررسی رابطه تبلیغات و اطلاع رسانی مؤثر با مشارکت بهره‌برداران در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی

ردیف	تبلیغات و اطلاع رسانی	افراد	آماره آزمون	P-value
۱	تأثیر اخبار زیست محیطی رادیو در جلب همکاری مردم	کارکنان	۴/۹۶	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	-۲/۴۵	۰/۰۱۶
		جمع	۵/۳۵	<۰/۰۰۰۱
۲	تأثیر برنامه‌های ترویجی و تبلیغی رادیو در جلب همکاری مردم	کارکنان	۳/۳۴	۰/۰۰۱
		بهره‌برداران	-۰/۱۱	۰/۹۱۲
		جمع	۲/۳۵	۰/۰۲۶
۳	تأثیر برنامه‌های هنری رادیو از قبیل طنز در جلب همکاری مردم	کارکنان	۴/۰۲	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	۱/۲۳	۰/۲۲
		جمع	۳/۶۶	<۰/۰۰۰۱
۴	تأثیر برنامه‌های کارشناسی رادیو در جلب همکاری مردم	کارکنان	۱/۱۷	۰/۲۴۶
		بهره‌برداران	-۰/۴۸	۰/۶۳۳
		جمع	۰/۵۶	۰/۵۷۹
۵	تأثیر برنامه‌های مستند تلویزیون در جلب همکاری مردم	کارکنان	۸/۲۰	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	۵/۵۵	<۰/۰۰۰۱
		جمع	۹/۵۳	<۰/۰۰۰۱
۶	تأثیر برنامه‌های کارشناسی تلویزیون در جلب همکاری مردم	کارکنان	۶/۱۴	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	۳/۸۹	<۰/۰۰۰۱
		جمع	۷/۰۱	<۰/۰۰۰۱
۷	تأثیر برنامه‌های ترویجی و تبلیغی تلویزیون در جلب همکاری مردم	کارکنان	۱۰/۶۸	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	۶/۱۲	<۰/۰۰۰۱
		جمع	۱۱/۵۹	<۰/۰۰۰۱
۸	تأثیر فیلم‌های سینمایی زیست محیطی در جلب همکاری مردم	کارکنان	۸/۹۳	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	۶/۸۰	<۰/۰۰۰۱
		جمع	۱۱/۰۹	<۰/۰۰۰۱
۹	تأثیر برنامه‌های هنری تلویزیون از قبیل طنز در جلب همکاری مردم	کارکنان	۷/۹۲	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	۴/۵۲	<۰/۰۰۰۱
		جمع	۸/۷۵	<۰/۰۰۰۱
۱۰	تأثیر اخبار زیست محیطی تلویزیون در جلب همکاری مردم	کارکنان	۱۲/۹۹	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	۴/۹۴	<۰/۰۰۰۱
		جمع	۱۱/۳۱	<۰/۰۰۰۱
۱۱	تأثیر اخبار زیست محیطی مطبوعات در جلب همکاری مردم	کارکنان	۲/۲۸	۰/۰۲۵
		بهره‌برداران	۱/۸۳	۰/۰۸۷
		جمع	۲/۸۳	۰/۰۰۵
۱۲	تأثیر مطالب هنری مطبوعات از قبیل طنز در جلب همکاری مردم	کارکنان	۴/۱۵	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	-۰/۲۶	۰/۷۹۳
		جمع	۳/۱۰	۰/۰۰۲
۱۳	تأثیر مطالب زیست محیطی سایت‌ها و سایر رسانه‌ها در جلب همکاری مردم	کارکنان	۱/۲۲	۰/۲۲۵
		بهره‌برداران	۳/۰۵	۰/۰۰۳
		جمع	۲/۵۷	۰/۰۱۱
مجموع		کارکنان	۵/۳۹	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	-۹/۵۴	<۰/۰۰۰۱
		جمع	-۳/۱۴	۰/۰۰۲

جدول ۶. نتایج بررسی رابطه آداب و رسوم بهره‌برداران با مشارکت آنها در مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های

منابع طبیعی

ردیف	آداب و رسوم	افراد	آماره آزمون	P-value
۱	پسندیده بودن انجام کارهای دسته جمعی در نزد مردم	کارکنان	۴/۵۷	<۰/۰۰۰۱
		بهره‌برداران	۵/۸۷	<۰/۰۰۰۱
		جمع	۷/۲۳	<۰/۰۰۰۱
۲	اعتقاد به نفرین طبیعت به خاطر قطع درختان و تخریب آنها	کارکنان	-۱/۷۶	۰/۱۲۷
		بهره‌برداران	-۱/۵۹	۰/۱۲۶
		جمع	-۱/۶۳	۰/۱۲۷
۳	مورد احترام بودن آب، خاک و گیاه در نظر مردم	کارکنان	-۰/۴۵	۰/۶۵۵
		بهره‌برداران	۰/۳۳۳	۰/۷۴۲
		جمع	۰/۰۰۰	۱/۰۰۰
۴	برآورده شدن حاجات در سایه توسل به درختان	کارکنان	-۱/۶۵	۰/۱۲۶
		بهره‌برداران	-۱/۸۷	۰/۱۲۵
		جمع	-۱/۳۱	۰/۱۳۱
مجموع		کارکنان	۱/۷۹	۰/۰۷۷
		بهره‌برداران	-۲/۴۹	۰/۰۱۴
		جمع	-۰/۶۵	۰/۵۲۰

انگیزه مشارکت است. با توجه به نتایج این پژوهش، به راحتی می‌توان فهمید که علل و عوامل مشارکت مردم در مدیریت منابع طبیعی، شناخت و آگاهی مردم از فواید منابع طبیعی و اثرات مستقیم و غیرمستقیم آن در زندگی روزمره است. در این زمینه می‌توان با ترویج و آموزش‌های مستمر، منظم و هدفمند در جهت افزایش شناخت و آگاهی گام برداشت (حسین‌پور، ۱۳۷۲). بدون شک طراحی و اجرای برنامه‌های آموزشی و ترویجی با محتوای مناسب و منطبق با نیازهای بهره‌برداران منابع طبیعی می‌تواند سازمان‌ها و نهادهای مجری طرح‌های آبخیزداری را در میزان جلب مشارکت مردمی موفق‌تر سازد (رنوفی‌راد و مصطفوی‌زاده، ۱۳۸۸).

از نتایج به دست آمده از پژوهش حاضر مشاهده شد که در کارکنان اثر سطح آگاهی و اطلاعات از دیگر عوامل

بهره‌برداران تأثیری ندارد.

با توجه به جدول ۳ مشاهده می‌شود که مولفه‌های خدایسندانه بودن آبادانی جنگل‌ها و مراتع، افزایش عمر آدمی به خاطر گسترش فضای سبز، افزایش خیر و رحمت در سایه کار دسته جمعی از نظر افراد، موثر بر مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی بوده‌اند. به همین دلیل باید کوشید تا از این عوامل جهت جلب مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی استفاده شود. با توجه به جدول ۴ می‌توان گفت که تمامی مؤلفه‌های مربوط به سطح آگاهی و اطلاعات از نظر کل افراد در مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی موثر بوده است. تحقیق خلیقی و قاسمی (۱۳۸۳)، پور ابراهیم و سرایی (۱۳۷۹) با یافته‌های فوق همخوان می‌باشند. با توجه به جدول ۵ مشاهده می‌شود که تبلیغات و اطلاع رسانی بر مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی موثر بوده است. تمام مولفه‌های تبلیغات و اطلاع رسانی به جز مؤلفه‌ی «تأثیر برنامه‌های کارشناسی رادیو در جلب همکاری مردم» از نظر افراد، موثر بر مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی بوده‌اند. یافته‌ها Kara (1999) و Nam (1995) همگام با نتایج تحقیق حاضر است و تأیید می‌کنند که استفاده از صدا و سیما و مجلات و نشریات در فرهنگ‌سازی و ارتقاء اخلاق محیط زیستی مردم تأثیر بسزائی دارد.

در پایان باید متذکر شد که آداب و رسوم بر مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی تنها از نظر بهره‌برداران موثر بوده است و از نظر کارکنان و بهره‌برداران تنها مؤثر بودن مؤلفه پسندیده بودن انجام کارهای دسته‌جمعی در نزد مردم شناسایی شده است (جدول ۶). در تبیین این نتیجه می‌توان گفت جامعه‌ای که به جای ارزش‌های سنتی، سنت‌پرستی را پیشه کند، از عمق ارزش‌ها بیرون می‌آید و فقط نظاره‌گر آن می‌شود. در چنین جامعه‌ای که ارزش‌های آن در ظواهری خلاصه

بیشتر و تأثیر آداب و رسوم کمتر از سایر عوامل و در بهره‌برداران تأثیر باورهای مذهبی بیشتر از دیگر عوامل و تأثیر تبلیغات و اطلاع‌رسانی کمتر از دیگر عوامل می‌باشد و بین افراد با سن‌های مختلف در عوامل باورهای مذهبی، سطح آگاهی و اطلاعات، تبلیغات و اطلاع‌رسانی و آداب و رسوم تفاوت معناداری وجود ندارد. همچنین باید اذعان داشت بین افراد با سن‌های مختلف در مؤلفه‌های باورهای مذهبی، سطح آگاهی و اطلاعات، تبلیغات و اطلاع‌رسانی و آداب و رسوم تفاوت معنی‌داری وجود ندارد. با توجه با نتایج این تحقیق می‌توان این‌گونه اظهار نظر کرد که در مشارکت مردم در مدیریت منابع طبیعی به نظر می‌رسد اولین واژه فرهنگی تأثیرگذار، احیای سنت‌های گذشته و پررنگ کردن مسائل دینی باشد. یعنی مسائلی که مردم قلباً و باطناً آن را قبول دارند و براساس آن عمل می‌کنند.

همچنین افزایش دانش و آگاهی مردم در این زمینه گامی مهم و مؤثر می‌باشد و به نظر می‌رسد رفتار بسیاری از مردم در مشارکت مردم در مدیریت منابع طبیعی از روی ناآگاهی آنهاست.

با توجه به نتایج این تحقیق (جدول ۲)، مشاهده می‌شود که شاخص‌های فرهنگی مانند مولفه‌های تشویق و ترغیب حس علاقه‌مندی مردم نسبت به عرصه‌های منابع طبیعی، احساس وظیفه مردم نسبت به عرصه‌های منابع طبیعی، استفاده از نظرات مردم در تصمیم‌گیری‌های مربوط به مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی، رعایت احترام به دیگران و افزایش سطح روابط عمومی با ایشان، ارجح بودن اهداف بلندمدت بر اهداف کوتاه در مجموع از نظر افراد موثر بر مشارکت مردم در مدیریت عرصه‌های منابع طبیعی بوده‌اند. پژوهش ادهمی و اکبرزاده (۱۳۹۱) نشان داد که متغیرهای احساس مسئولیت، اخلاق اجتماعی، آموزش و ارزش‌های سنتی و دینی بر مشارکت بهره‌برداران مؤثر هستند اما با توجه به یافته‌های این تحقیق نشان داده شده که متغیر هنجارسازی بر مشارکت

- پوراابراهیمی، ش.، سرابی، ز.، (۱۳۷۹) "سنجش میزان آگاهی محیط زیستی مدیران صنایع، هنرمندان، زنانه خانه دار، آموزگاران و بازاری‌ها در سطح شهر ایلام و بررسی روش‌های موفق آموزش محیط زیست"، فصلنامه علمی محیط زیست، شماره ۳۳.

- حسین پور، الف.، (۱۳۷۲) "بررسی ضرورت مشارکت و تعیین نیازهای آموزشی روستائیان دامدار و جنگل‌نشینان حفاظت خاک و آبخیزداری در حوزه آبخیز رودخانه هراز امل"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس، ص ۶۹-۸۴.

- خسرو شاهی، م.، شهاب‌الدین، غ.، (۱۳۸۴) "هشدار"، انتشارات پونه، تهران.

- خلیقی، ن.، قاسمی، ت.، (۱۳۸۳) "بررسی تاثیر مسائل اقتصادی - اجتماعی بر میزان مشارکت دامداران در طرح‌های مرتعداری"، مجله علوم کشاورزی و منابع طبیعی، سال یازدهم، شماره اول، تهران.

- جلالی، م.، کرمی، ع.، (۱۳۸۵) "تعیین عوامل مؤثر بر مشارکت مرتعداران در تعاونی‌های مرتعداری استان کردستان"، پژوهش و سازندگی، شماره ۷۰، ۳۵-۴۵.

- پوراابراهیمی، ش.، سرابی، ز.، (۱۳۷۹) "سنجش میزان آگاهی محیط زیستی مدیران صنایع، هنرمندان، زنانه خانه دار، آموزگاران و بازاری‌ها در سطح شهر ایلام و بررسی روش‌های موفق آموزش محیط زیست"، فصلنامه علمی محیط زیست، شماره ۳۳.

- دلاور، ع.، (۱۳۸۵) "روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی"، تهران انتشارات ویرایش.

- قدوسی، ج.، (۱۳۷۱) "نگرشی به مفهوم و استراتژی

شود که مانند حبایی، با یک اشاره از بین می‌رود، مسئولیت‌پذیری نمی‌تواند جایگاهی پیدا کند. باورها، آداب و رسوم در برخی مواقع در مجبور کردن اعضای یک جامعه به مشارکت مردم، از قوانین و مقررات محکم‌تر عمل می‌کنند. همچنین آداب و رسوم چون در طول زندگی افراد مرتباً تکرار می‌شوند، میزان عادت به آن زیاد است و افراد به صورت خودکار آنها را رعایت می‌کنند.

بر این اساس بهره‌برداران نسبت به کارکنان سنتی‌تر فکر می‌کنند که با یافته حاصله از این تحقیق همسو و همخوان می‌باشد.

۵- منابع

- آرایش، ب.، حسیمی، ف.، (۱۳۸۵) "تحلیل رگرسیونی عوامل مؤثر بر مشارکت مردم در حفظ، احیاء، توسعه و بهره‌برداری منابع طبیعی تجدید شونده از دیدگاه کارشناسان منابع طبیعی استان ایلام"، مجله علمی اقتصاد و توسعه کشاورزی، سال بیست و چهارم، شماره ۱، ۴۹-۵۹.

- آرخی، ص.، (۱۳۸۰) "بررسی عوامل مؤثر بر عدم مشارکت مرتعداران در طرح‌های اصلاح و احیاء مراتع با تاکید بر بهره‌برداران مراتع گمیشان واقع در استان گلستان"، انجمن مرتعداری، مجموع مقالات دومین سمینار ملی مرتع و مرتعداری در ایران.

- ادهمی، ا.، اکبرزاده، ع.، (۱۳۹۱) "بررسی عوامل فرهنگی مؤثر بر حفظ محیط زیست شهر تهران"، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال.

- اژدری، الف. (۱۳۸۲) "توسعه فرهنگی و محیط زیست"، فصلنامه علمی سازمان حفاظت محیط زیست، شماره ۶، ۱۲۱-۱۴۵.

(مطالعه موردی: طرح آبخیزداری نصیرآباد استان چهارمحال و بختیاری)، چهارمین همایش ملی مرتع و مرتعداری در ایران.

- همت‌زاده، یلدا، خلیقی، نعمت‌الله، (۱۳۸۵) "بررسی عوامل بر عدم مشارکت بهره‌برداران در طرح‌های مرتع و آبخیزداری"، مجله علوم کشاورزی و منابع طبیعی، جلد سیزدهم.

- Kara, K., (1999) "Mass media and environmental knowledge of secondary school students in Hong Kong" *Environmentalist*, 19: 85-97.

- Nam, S. J., (1995) "Environmental education in primary and secondary schools in Korea: current developments and future agendas", *Environmental Education Research*, 1(1): 109-122.

آبخیزداری و مشارکت مردمی"، مجله پژوهش و سازندگی، ش ۱۶، سازمان تحقیقات و آموزش کشاورزی، ص ۱۵-۲۳.

- مدیریت آبخیزداری سازمان جهاد کشاورزی استان خراسان رضوی (۱۳۷۴) "مطالعات اجرایی حوزه آبخیز کامه. وزارت کشاورزی"، جلد‌های اول و دوم، ص ۱۲۳.

- ملک محمدی، الف، (۱۳۷۹) "طراحی الگوی اصلاح ساختار تعاون‌های جنگل نشین برای تامین مشارکت نظام یافته مردمی در مدیریت جنگل‌های شمال"، مجله جنگل و مرتع شماره ۵۳، ۱۲-۴۷.

- رئوفی راد، و الف، مصطفوی‌زاده، ل، (۱۳۸۸) "ارزیابی میزان جلب مشارکت مردمی در طرح‌های آبخیزداری